

כתובות מספרות

עיון בכתובות מקראיות

ובממצאים ארכאולוגיים וזיקתם למקרא

תקציר

המחקר הארכאולוגי משמש כמקצוע עזר ללימוד המקרא. יש להבחין בין ממצאים ארכאולוגיים אילמים, כמו מבנים וחומות, לבין ממצאים ברורים יותר כמו כתובות. אמינותם של האחרונים רבה יותר. הכתובות שופכות, בדרך כלל, אור על הכתוב במקרא, כאשר הן כוללות חומר המסביר את הכתובים, או מוסיף עליהם אינפורמציה שאיננה במקרא. אולם הממצאים האילמים טעונים פרשנות, ויש להבחין בין הממצא לבין פרשנותו. הממצא עצמו הוא עובדה, אולם הקשר שלו למקרא, תלוי בפרשנות שאין לה קשר ישיר לממצא עצמו. פרשנות הממצאים איננה אובייקטיבית ותלויה במידה רבה בנטיית לבו של הפרשן או החוקר.

המקרא, שנמסר לנו על-ידי הקב"ה, מקורו אלוהי, אבל לשונו אנושית, שכן "דברה תורה בלשון בני אדם"¹. כיוון שכך, יש ללמדו בהסתייעות במקצועות אחרים כמו לשון, ספרות, גיאוגרפיה, היסטוריה וכיו"ב, שהן בבחינת רוקחות וטבחות לגבירה. פרשנינו הקדמונים הרבו לעסוק בחקר הלשון. חכמים כמנחם בן סרוק, דונש בן לברט, ר' יונה אבן ג'נאח, ר' יהודה חיוג ואחרים הנחילו לנו מחקרים בתחום הלשון, המסייעים בהבנת תיבות ושורשיהן. ניצנים של הסבר גיאוגרפי ניתן למצוא כבר במקרא עצמו. תיאור מאלף שמטרתו זיהוי מקום מצוי בשופטים כ"א, יט: "הנה חג-ה' בשל' מימים ימימה אשר מצפונה לבית-אל מזרחה השמש למסלה העלה מבית-אל שְׁכֶמָה וּמִגֵּב לְלִבְנָה". התיאור המפורט ניתן כיוון ששילו הייתה מקום חרב, והיה צורך למסור תיאור מדויק כדי לזהותה.

מחקר גיאוגרפי שיטתי ראשון של מקומות מקראיים, ניתן באונומאסטיקון (=ספר השמות) של אב הכנסייה אבסביוס שחי בקיסרי במאה ה-4 לספירה. הרשימה כתובה ביוונית וכוללת שמות מקומות, שנזכרו במקרא לפי אלפא-ביתא יוונית, ובכל אות ואות מובאים השמות לפי סדר ספרי המקרא. אבסביוס מנסה גם לזהות את המקומות הקדומים על-פי שמות המקומות שרווחו בזמנו, או שהוא מציין את מקומו של האתר לפי מספר המילין שהוא מרוחק מעיר בירה רומית מסוימת. הירונימוס שחי בראשית המאה ה-5 בבית-לחם, תרגם את האונומאסטיקון ללטינית². עולי רגל נוצרים או יהודים, שביקרו בארץ בימי הביניים, השאירו רשימות מקומות³. המשובח שביניהם הוא ספרו של ר' אישתורי הפרחי "כפתור ופרח"⁴, הראוי להיחשב כראשון חוקרי ארץ-ישראל. אישתורי הפרחי חי בארץ במאה ה-14, ובחר לגור בעיר בית-שאן כפי שהוא כותב בהקדמה לספרו: "בפלגות אדמת ישראל בחסד עליון עברתי עיירותיה, מדינותיה וכרכיה. רובם דרכתי הרי בשמים כפרים עם נרדים. ביניהם מצאתי בבית-שאן למנשה אשר בו, לחבר את ישיבתי בחרתי. יושבת על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת ושבעת שמחות, כגן ה' תוציא צמחה ולגן-עדן פתחה". בפרק י"א הוא דן במקומות מקראיים ותלמודיים. בעמוד מ"ו הוא מתאר את דרכו במחקר: "עתה אקום יאמר ה' אנכי מגן לך בעזרו אגלה

תארנים: ארכאולוגיה; חפירות; ממצאים ארכאולוגיים; פרשנות; כתובות.

הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מארץ-ישראל מגבולי השבטים ועיריותיה. כיד ה' הטובה עלי, וכמו שהתנאית בפתיחת הספר וזה לתועלת שנדע מדי עברנו עליהם, כאן נעשה נס ופלא ונודה לא-ל עליהם. ואזכיר המקום בלשון קדש ובערבי..."

אולם המחקר הגיאוגרפי-ארכאולוגי המודרני התחיל בראשית המאה הי"ט, ובעיקר החל מאמצעה, על-ידי החוקר האמריקאי רובינזון⁵, ואלה שבאו בעקבותיו.

במאמר זה ברצוני לדון בכמה ממצאים ארכאולוגיים ובזיקתם למקרא. יצוין, שאין אנו מתכוונים כמובן, לחפש בארכאולוגיה הוכחות לסיפור המקראי התקף מכוח היותו דברי אלוקים חיים. ערכה החינוכי של הארכאולוגיה הוא בעיקר בקשר שהיא מקשרת את הדור הגדל בארץ עם התנ"ך.

מדע הארכאולוגיה התפתח במאה וחמישים השנים האחרונות והגיע להישגים מרשימים. אולם כמקצוע עזר ללימוד המקרא יש לעשות בו שימוש זהיר. הבעיה שאנו נתקלים בה היא שיש צורך להבחין בין הממצא הארכאולוגי כשלעצמו לבין פרשנותו. והפרשנות כידוע, לעיתים משוחדת ולעיתים מושפעת מדעתו האפריורית של החוקר או הפרשן. כדוגמה לכך ניקח את איתור מיקומה של העיר העיר השנייה שכבש יהושע. לפי התיאורים שבמקרא הייתה עי סמוכה לבית אל (בראשית י"ב, ה; י"ג, ג; יהושע ז', ב), ולפיכך זיהו אותה עם א-תל – תל גדול כק"מ וחצי מדרום-מזרח לבית-אל. אולם בחפירות שחפרה הגב' מרקה קראוזה (1935-1933) בא-תל, היא גילתה שהמקום חרב כאלף שנים לפני זמנו של יהושע⁶. החופרת הסיקה על יסוד הממצאים בא-תל שכל סיפורי הכיבוש ביהושע אינם אלא דברי אגדה. א. גרינץ⁷ היטיב להוכיח שא-תל איננה העי. לפנינו דוגמה לצורך בהבחנה בין הממצא הארכאולוגי לבין פרשנותו. החפירות נערכו בא-תל. לפיכך המסקנה שא-תל חרבה אלף שנים לפני כיבוש הארץ היא מסקנה ארכאולוגית. אולם הזיהוי של א-תל עם העי זוהי סברה פרשנית, שהחופרים הניחו עוד לפני שנגשו לחפירות. יתר על כן, מסקנתה של גב' קראוזה, שספר יהושע לא התרחש במציאות, זוהי סברה פרשנית שאין לה כל קשר אל הממצא הארכאולוגי בשטח. המסקנה ההגייונית צריכה להיות שאם א-תל חרבה אלף שנים לפני יהושע, סימן שא-תל איננה יכולה להיות העי.

יצוין, שפרט לכתובות המתייחסות למאורעות מוגדרים במקרא, לצד עדויות ארכאולוגיות אילמות, כמו שרידי מבנים, מטבעות וכיו"ב, יש סוג נוסף של ממצאים שתרומתם לחקר המקרא חשובה ביותר, הכוונה היא לספרות האוגריתית. אוגרית הייתה עיר עתיקה בצפון סוריה, בתל המכונה היום ראס שמרה, כ-12 ק"מ מצפון ללודקיה. בשנת 1928 מצא אחד הפלחים קבר קדום באזור הנמל, דבר שעורר את תשומת-לבם של הארכאולוגים. מאז נחפר התל במשך שנים רבות. חשיבות מיוחדת למדע המקרא נודעת לאוגרית בגלל גילוי הטקסטים האוגריתיים הכתובים רובם בכתב יתדות מיוחד השונה מכתב היתדות הרגיל. בין כתבי אוגרית חשובים ביחוד הטקסטים הספרותיים העוסקים בשירי עלילה אודות אלים ובני אדם קדמונים. התחביר האוגריתי קרוב לזה של המקרא, ומילים אוגריתיות רבות נמצאות בעברית המקראית. ביחוד בולטת הקרבה בין סגנון השירה המקראי לסגנון השירה האוגריתי בנושא זה נכתבה ספרות ענפה⁸. אנו נסתפק בשתי דוגמאות. מ. הלד⁹ מעמיד על משמעות המילה "שרד" (בגד שרד) במקרא בהשוואה לטקסט האוגריתי. התיבה חוזרת בספר שמות ארבע פעמים: ל"א, י; ל"ה, יט; ל"ט, א; ל"ט, מא. רש"י, רשב"ם וראב"ע מסבירים שהכוונה לבגדים שהיו עשויים לכסות בהם את המשכן. התרגומים הארמיים מתרגמים "בגדי שרד" לבוש שימושא, ואילו רמב"ן על-פי חז"ל¹⁰, מבאר שהכוונה לבגדי כהונה. בכתבי אוגרית בעלילת כרת מלך צידון, מתאר המשורר הכנעני עבודת פולחן של המלך כרת לאל בעל:

שא ידך שמם / דבח לת'ר אבך אל (= שא ידך לשמים, זבח לשור אל אביך)
שרד בעל בדבחק / בן דגן במצדך (= עבוד את בעל בזבחק, את ן דגן בצידתך)
וירד כרת לגגת (= וירד כרת מגגות)
עצב אכל לקרית / חטת לבר חבר (= הכין אכל מן האסם, חטים מבית חבר)
מהשוואת הטקסט האוגריתי עם הטקסט המקראי, מסתבר ש"שרד" הוראתו שירות, עבודה. "בגדי שרד" הם אפוא בגדי שירות.

מ. ארנד¹¹ מעמיד על פירוש תיבה על-פי מקבילתה באוגריתית.
בישעיהו מ"א, י נאמר: "אַל תִּירָא כִּי עִמָּךְ-אֲנִי אֶל-תִּשְׁתַּע כִּי-אֲנִי אֶלְהִיךָ" וכן שם פסוק כ"ג "אֶף-תִּיטִיבוּ וְתִרְעוּ וְנִשְׁתַּעַה וְנִרְאָ יְהוָה".
פרשנים נתקשו בפירוש התיבות "תשתע" ו"נשתעה", והציעו פירושים דחוקים, כמו: אל ימס לבך כשעווה (רש"י). לפי עניינו אל תפחד (רד"ק) או משורש ש.ע.ה. בניין התפעל (ראב"ע). או בקשר עם "ועיניו השע" (ישעיהו ו', י), ופירשוה "כעניין הסרה" (מצודות). את התיבה "נשתעה" פירשו על-פי הארמית: ונספר. והנה בכתובות אֶזְתוֹךְ אנו קוראים:
ובמקומם אש כן לפנם נשתעם
אש ישתע אדם ללכת דרך.

כלומר, "ובמקומות שלפנים היו יראים בהם, שאדם ירא ללכת בהם בדרכו" אין ספק שהשורש ש.ת.ע. מופיע כאן פעמיים במשמעות "ירא", המתאים לפסוקי ספר ישעיהו.
ראוי להזכיר שבממצאים הארכאולוגיים אנו מבחינים בין עדויות ברורות כמו כתובות, לבין ממצאים אילמים כמו חרסים, מבנים, שרידי חומה, ביצורים וכיו"ב. כוחם המשכנע של האחרונים נופל בעצמתו משל הראשונים, והם יכולים לשמש כעדות נסיבתית בלבד.
לדוגמה, בכל התלים הכנענים, שנחפרו בארץ-ישראל נמצאה שכבת שריפה מהמאה ה-13 לפנה"ס. המסקנה הארכאולוגית היא שבמאה ה-13 עבר על ערי ארץ-ישראל גל של כיבוש וחורבן. בעלי מקרא יאמרו שכאן אנו מוצאים את עקבות כיבוש יהושע את ערי כנען. אולם זוהי עדות נסיבתית ולא מסקנה ארכאולוגית, כי ייחוס שכבת השריפה ליהושע זוהי סברה פרשנית, אבל היא איננה נובעת ישירות מהממצא הארכאולוגי, שהרי השריפה הייתה יכולה להיות תוצאת מעשיהם של כובשים אחרים.

חבירו – עברים

רבים שואלים איך זה שאין שום כתובת מצרית מבין הכתובות המצריות הרבות, המספרת על יציאת מצרים. על כך יש לענות שהמצרים כיתר העמים בעת העתיקה, לא כתבו היסטוריה של מפלות. יתר על כן, מצרים הייתה בית עבדים גדול, והעסיקה עובדי כפייה רבים, שבויי מלחמה ואחרים, מכל האומות, וביניהם גם ישראלים. בשנת 1885 נמצא במצרים בתל אל עמארנה, היא אֶחְתָּאתוֹן בירתו של המלך המצרי אַחְנַתוֹן, אוסף של יותר מ-350 מכתבים מהשנים 1364-1347 לפנה"ס, כתובים בכתב היתדות בשפה האכדית. כמחציתם של מכתבים אלו נשלחו ממלכי כנען לפרעה מלך מצרים, והם מעידים על שלטונה של מצרים בארץ כנען באותה עת¹². במכתבים אלו נזכרים החבירו או בהיגוי מצרי עפירו. דמיון ההברות מפתה למצוא קשר בין חבירו לבין עברים, ועל-ידי כך לגלות איזכור של אבותינו במצרים¹³.

בין החוקרים יש החולקים על הזיהוי של חבירו עם עברים, בטענה שעברים הם עם, גזע אתני, בעוד

שהחבירו הם מעמד חברתי, ואינם קשורים ללאום מסוים. מי שמתעקשים למצוא זיהוי, ימצאו הוכחה ישירה נסיבתית, במקור מצרי מימי רעמסס השני. במכתב הידוע בשם פפירוס ליידין 348, מצטט פקיד מצרי את פקודת הממונה עליו בעניין הספקת מזון: "חלק מנות דגן לחיילים ולעפירו הסוחבים אבנים אל מקדש רעמסס". נזכרים פה חיילים מצרים לצד עובדי עבודת פרך, עפירו, הסוחבים אבנים לבניית מקדש רעמסס¹⁴. במקרא כתוב "ויבן ערי מסכנות לפרעה את פיתום ואת רעמסס" (שמות א', י"א). מן המקורות המצרים ידוע כי הללו נבנו בימי רעמסס השני אשר שיפץ את העיר פר-רעמסס (= בית רעמסס) באזור הדלתה, והעסיק במפעלי הבנייה שלו את בני ישראל¹⁵. יושם לב לכך, שאנו לומדים מתוך הכתובות שהחבירו עבדו בסחיבת אבנים לבניין מקדש רעמסס. זוהי עדות ארכאולוגית ברורה. אולם למצוא בכתובת זו את עקבותיהם של אבותינו, זה דבר התלוי בפרשנות, האם יש לזהות את החבירו עם עברים, נושא המצוי מחוץ לעדות הישירה של הכתובת.

המזבח בהר עיבל

בדברים כ"ז, ד-ח נאמר: "והיה בעברכם את-הירדן תקימו את-אבנים האלה אשר אנכי מצוה אתכם היום בהר עיבל ושרת אותם בשיד. ובנית שם מזבח לה' אלהיך מזבח אבנים לא-תניף עליהם ברזל." ביהושע ח', ל-לא נאמר: "אז יבנה יהושע מזבח לה' אלהי ישראל בהר עיבל. כאשר צוה משה עבד-ה' את-בני ישראל".

בסקר ארכאולוגי בשומרון גילה הארכאולוג אדם זר-טל שרידי מבנה דמוי מזבח על הר-עיבל. למבנה, לפי דברי הארכאולוג, יש צורה של מזבח ישראלי עם כבש ועם סובב כפי שמתואר במסכת מידות. יתר על כן, המזבח איננו יכול להיות בשום אופן מזבח כנעני, שכן אין הוא דומה כלל לשום מזבח כנעני שנמצא בארץ-ישראל¹⁶.

האתר שייך לחלקה הראשון של תקופת ההתנחלות הישראלית בהר.

על יסוד זה שנמצאו בו חרפויות, חותם וקרמיקה, תוארכו השכבות שבו: השכבה ה-2 לשנים 1240-1200 לפנה"ס. השכבה ה-1 לשנים 1200-1140 לפנה"ס. בתחתיתו של המזבח נמצאה שכבת אפר ובה עצמות בעלי-חיים שרופות¹⁷.

לפנינו ממצא ארכאולוגי המעיד על קיומו של מזבח בעל נתונים כאלה ואחרים, בהר עיבל. זיהוי של המזבח עליו מדובר בספר דברים פרק כ"ז וביהושע פרק ח', הוא אמנם מפתה ויש אף להניח שהוא נכון, אולם עם זאת, זוהי סברה פרשנית אשר עם כל סבירותה, איננה יוצאת מגדר פרשנות, ואין היא כמובן מסקנה ארכאולוגית, אלא סברה.

מצבת מרנפתח

כידוע, לכתובות יש עצמת שכנוע הרבה יותר מאשר לממצא אילם בשטח.

החתים היו אויביהם של המצרים במשך דורות. ידועים לנו כמה קרבות שנערכו בין צבאותיהם של שתי מדינות אלו, ואחד מהם הוא קרב קדש¹⁸. הקרב נערך בשנת 1286 לפנה"ס, אולם תועלת מדינית רבה לא הביא לשום צד. תנאי שלום נכרתו בין שני הצדדים בשנת 1270 לפנה"ס. החוזה מצוי בידינו בשני נוסחיו – המצרי והחתי, מהם ניתן ללמוד, כי לאחר המערכה נשאר יחסי הכוחות, בין שני הצדדים, שקולים. לאחר כריתת הברית עוצבה המדיניות הבינלאומית בסוריה ובארץ-ישראל למשך חיובל שנים, עד מותו של רעמסס השני, בשנת 1224 בקירוב. עם מותו של רעמסס השני מצאה כנען שעת כושר לפרוק מעליה את עול השלטון המצרי, ופרעה מרנפתח (1223-1214 לפנה"ס) נאלץ לערוך

בשנות מלכותו הראשונות, מסע צבאי לארץ-ישראל, ובכלל זה נגד שבטי ישראל, כדי לדכא את המרידה¹⁹. ידיעה על כך יש לנו ממצבת מרנפתח משנת 1220, בה כתוב:
המושלים שבו לארץ באמרם שלום /
אין אחד אשר ירים ראשו בין תשע הקשתות (כינוי לארצות אסיה) /
נרפתה תחנו שקטה חת /
נבוזה כנען בכל רע /
לוקחה אשקלון נלכדה גזר /
ינועם הייתה כלא הייתה /
ישראל הושם זרע אין לו.²⁰

כתובת מרנפתח היא הכתובת המצרית היחידה המצויה בידינו, שמזכירה את השם ישראל. יתר על כן, היא מסייעת בקביעת תאריך יציאת מצרים, שכן יש לנו עדות של הכתובת, שהיא הוכחה ישירה, שבשנת 1220 לפנה"ס כבר היה יישוב יהודי-ישראלי בארץ כנען. האם יש באיזה מקום במקרא רמז כלשהו למסעו של מרנפתח לארץ-ישראל? בשופטים י', יא, לאחר שבני-ישראל עשו תשובה והתוודו על חטאייהם, נאמר: "ויאמר ה' אל-בני ישראל הלא ממצרים ומן-האמרי מן-בני עמון ומן-פלשתים וצידונים ועמלק ומעון לחצו אתכם ותצעקו אלי ואושיעה אתכם מידם". לדעת פרופ' יהודה אליצור²¹, הביטוי "הלא ממצרים" מכוון למסע מרנפתח לארץ-ישראל, שכן הרשימה מונה שמות עמים שהציקו לעם-ישראל בהיותם בארץ בתקופת השופטים. ואין טעם לשבץ בתוך רשימה זו את ההצלה ממצרים בעת יציאת מצרים. אבל אם נאמר שמצרים היא מצרים של מסע מרנפתח, נמצא ששם זה משתלב יפה ברשימת העמים שבפסוק.

כתובת קרקר

במאה ה-9 לפנה"ס עולה ומתעצם כוחה הצבאי של אשור. האשורים בנו צבא חזק, שכללו את הטכניקה של מצור ובנו חיל רכב מהיר ורב עצמה. מלכי אשור – אשור נצרפל השני (883-859 לפנה"ס) ובנו שלמנאסר השלישי (859-824) הפילו את חיתיתם על כל ממלכות סוריה במסעות המלחמה, שערכו בכל שנה אל ממערב לפרת.

מסעות השוד של אשור נצרפל נועדו להביא שלל מן הממלכות העשירות של צפון סוריה, בעיקר כסף וזהב, חפצי מותרות וחומרי גלם לבנייה. אולם בימי בנו שלמנאסר השלישי נתכוננו בריתות של מלכי האזור כדי לקדם את הסכנה האשורית. בכתובת ששרדה על-גבי אסטילה משנת 853 לפנה"ס מתוארת המלחמה, שנלחמה אשור בבעלי הברית בקרקר שבסוריה הצפונית. לפי תיאורה של הכתובת הצליחו בני הברית לרכז 4000 מרכבות שמתוכן אחאב הישראלי תרם²² 2000.

במלכים א' פרק כ', לג-לד מסופר על שני קרבות שנערכו בין אחאב לבין בן הדר הארמי. לאחר שני הקרבות שבהם נצחו הישראלים את ארם, אנו קוראים על ברית שכרתו שני המלכים: "ויצא אליו בן-הדר ויעלהו על-המרכבה. ויאמר אליו הערים אשר-לקח-אבי מאת אביך איש, והצות תשים לך בדמשק כאשר-שם אבי בשמרון ואני בברית אשלחך ויכרת-לו ברית וישלחהו".
מה ראה אחאב לברית עם בן-הדר מלך ארם אחרי שניצח אותו פעמיים? מקובל להסביר את צעדו התמוה של אחאב בהופעת גורם מדיני שסיכן את ישראל ואת ארם כאחת, והוא חייב את מלך ישראל לראות בבן-הדר בעל ברית בכוח. גורם מדיני מסוכן זה היה שלמנאסר השלישי מלך אשור שאיים להשתלט על אזור²³.

מכתובת קרקר ניתן ללמוד בעקיפין על מגמת הכתיבה של הסופר הנבואי, כותב ספר מלכים. בפרשת אחאב אנו קוראים בהרחבה על מעשהו של אליהו בהר הכרמל, על חטאו של אחאב בפרשת נבות היזרעאלי, אולם לגדולתו של אחאב כמלך אדיר²⁴ מקדיש הסופר הנבואי מעט מאוד. תיאור כמו זה שבכתובת קרקר, המתאר את גדולתו הצבאית של אחאב, לא מצא הסופר הנבואי צורך להזכיר. ללמדך, שאין המקרא ספר היסטורי המתאר את קורות המלכים כדרך מלכי הגויים, אלא ספר שמגמתו לקחים חינוכיים מוסריים דתיים.

כתובת מישע מלך מואב

במלכים ב' ג', ד-ה נאמר: "ומישע מלך-מואב היה נקד והשיב למלך-ישראל מאה-אלף פרים ומאה אלף אילים צמר. ויהי כמות אחאב ויפשע מלך-מואב במלך ישראל". בהמשך מסופר שיהורם מלך ישראל מזמין את יהושפט מלך יהודה לצאת אתו למלחמה נגד מלך מואב. הם מצרפים אליהם את מלך אדום ויוצאים שלושתם להילחם במלך מואב, שמרד במלך ישראל, ומכים אותו. בשנת 1868 נתגלה בדיבאן, שבעבר הירדן (היא דיבון המקראית) מצבה של מישע מלך מואב. החוקר קלרמון גאנו, קונסול צרפת בירושלים, הספיק להעתיק את הכתובת על-ידי הטבעה, לפני שהבדואים, שרצו למנוע את העברתה לידי הנוצרים, שברו אותה. לאחר שקלרמון גאנו רכש את השברים, שוחזרה המצבה על-פי ההעתק שהוא הכין, והועברה למוזיאון הלובר בפריז. המצבה עשויה מאבן בזלת שחורה, כתובה בכתב הפיניקי-העברי, ויש בה דברי התפארות של מישע מלך מואב על מעשי גבורתו במרידה בישראל. הכתובת תורגמה לאנגלית פעמים אחדות ולגרמנית²⁵. עניין מיוחד יש בלשונה של הכתובת, אף-על-פי שהיא מואבית, היא קרובה ביותר לכתב העברי העתיק וללשון העברית המקראית.

רקעה ההיסטורי של הכתובת

חבל הארץ שמדרום לנחל ארנון היה מואבי למן יסוד הממלכה המואבית בעבר הירדן בתחילת המאה ה-13 לפנה"ס, ועד לחורבנה על-ידי נודדי המדבר במאה ה-6 לפנה"ס. אולם ארץ המישור שמצפון לארנון הייתה ארץ מריבה בין המואבים לישראלים. על מעמדה של ארץ המישור לפני הכיבוש הישראלי אנו למדים מספר במדבר כ"א, כו: "כי חשבון עיר סיחון מלך האמרי היא והוא נלחם במלך מואב הראשון ויקח את-כל-ארצו מידו עד-ארנון". כלומר, דור אחד לאחר יסוד הממלכה המואבית, כבש סיחון מלך האמורי את ארץ המישור עד הארנון, ומאוחר יותר נכבש אזור זה (מהארנון עד היבוק) מסיחון, על-ידי הישראלים. ברור שבגלגולי תמורות אלו נשארה אוכלוסיה מואבית ניכרת בחבל ארץ זה שמצפון לארנון. במשך התקופה עד לכיבושה של מואב בידי דוד (שמואל ב' ח', ב) לא פסק המאבק על ארץ המישור המיושבת יישוב מעורב של מואבים וישראלים. הגבול לא היה תמיד הארנון והוא נע צפונה כאשר המואבים התעצמו, כמו בימי עגלון מלך מואב שישב ביריחו. לעומת זה, בתקופת השופטים, לפי עדותו של יפתח (שופטים י"א, כו), יושבים ישראלים באזור המישור עד לארנון. בהשוואת כתובת מישע עם הסיפור המקראי מתעוררים מספר קשיים גיאוגרפיים. לפי המקרא נחשב הארנון לגבול שבין ישראל למואב (במדבר כ"א, יג; שופטים י"א, יח), וכל האזור שמצפון לארנון נחשב כנחלתם של בני גד ובני ראובן (במדבר ל"ב, לד ואילך). אולם כתובת מישע פותחת במילים: "אנכי מישע בן כמוש מלך מואב הדיבוני..." עירו של מישע היא דיבון (כיום כפר דיבאן), 5 ק"מ מצפון לארנון, היינו באותו אזור שלפי המקרא שייך לישראל.

בשורה 7-9 שבכתובת כתוב: "וירש עמרי את ארץ מידבא וישב בה... וישיבה כמוש בימי". כלומר מישע רואה במידבא שטח מואבי שנכבש על-ידי ישראל, ובימיו שבה לידי המואבים. אולם מידבא הנמצאת כ-25 ק"מ מצפון לארנון (היום כפר מדבא), נחשבת ביהושע י"ג, ט וט"ז כעיר ישראלית. בשורה 10 כתוב: "ואיש גד ישב בארץ עטרות מעולם". כלומר, עטרות שייכת לישראל, כפי שאכן מצוין בספר במדבר ל"ב, לה כעיר בנחלת גד. (עטרות = בימינו עטרוס, כ-15 ק"מ מצפון לארנון). בשורות 14-18 נזכרת נבו: "ויאמר לי כמוש לך אחוז נבה על ישראל ואהלך בלילה ואלתחם בה מבקוע השחרית עד הצהרים, ואוחזה ואהרוג כולה שבעת אלפים גברין וגרין וגברות ורחמות (= שפחות). כי לעשתור כמוש החרמתיה. ואקח משם את כלי ה' ואסחבהם לפני כמוש". משורות אלו אנו לומדים שבנבו היה מקדש ישראלי ומישע לקח משם את כלי ה'²⁶. מכל האמור לעיל ניתן לתאר תמונת התיישבות, לפיה כל חבל הארץ ההררי הסמוך לים המלח עד לארנון, היה חבל ארץ ישראלי. ואילו החבלים הסמוכים למדבר, גם מצפון לארנון, היה בהם יישוב מעורב. לפי תפישה ישראלית הם נחשבים לישראלים, בעוד שלפי תפישה מואבית, הם שייכים למואב. הכתובת מציינת: "וירש עמרי את ארץ המידבא ... וישיבה כמוש בימי". כלומר בתקופה שממלכת ישראל הייתה חזקה בימי עמרי ובימי אחאב בנו, הייתה ידה של ממלכת ישראל חזקה על מואב. אולם עם מות אחאב, בימי אחזיה ויהורם, נחלשה ממלכת ישראל ונדושה על-ידי הארמים. סביר להניח שבשעת חולשה זו מצאו המואבים שעת כושר לפרוק את עול ישראל, ואולי אף קיבלו עידוד לכך מאדם. עם זאת, יצוין, שיש סתירה בין הכתובת האומרת שעמרי ישב במידבא ארבעים שנה בימיו ובימי בנו (אחאב), ורק אז שבה מידבא למואב, לבין המקרא המציין שמואב פשע בישראל אחרי מות אחאב (מלכים ב', ג, ה)²⁷.

כתובת השילוח ומנסרת סנחריב

בשנת 705 לפנה"ס, עם מותו של סרגון מלך אשור, נצטרפה יהודה בראשותו של חזקיהו המלך למרד נגד אשור, ואף עמדה בראש ההתארגנות. ביידעו את הצפוי לו מידי אשור, הכין חזקיהו את יהודה למצור סנחריב מלך אשור. ההכנות כללו חפירת נקבה, שהעבירה את המים ממעיין הגיחון שממזרח לירושלים, אל בריכת אגירה ממזרח לעיר, דרך נקבה תת קרקעית שארכה למעלה מחצי ק"מ. הדים למפעל אדיר זה מצויים במקרא, בישעיהו כ"ב, יא: "ומקוה עשיתם בין החמתים למי הברכה הישנה", ובדברי הימים ב' ל"ב, ב' ד' "וירא יחזקיהו כי-בא סנחריב ופניו למלחמה על-ירושלים. ויועץ עם-שריו וגבריו לסתום את-מימי העינות אשר מחוץ לעיר ויעזרהו. ויקבצו עם-רב ויסתמו את-כל-המעיינות ואת-הנחל השוטף בתוך-הארץ, לאמר למה יבואו מלכי אשור ומצאו מים רבים". בשנת 1880 גילה רועה ערבי את "כתובת השילוח", המתארת את חפירת הנקבה, חרותה על אבן במוצא הנקבה, וזו לשונה: "תמה הנקבה וזה היה דבר הנקבה בעוד [מנפם החצבים את] הגרון אש אל רעו ובעוד שלש אמת להנקב [נשמ] קל אש קרא אל רעו כי היתה זדה בצד מימן [ומשמ] אל ובים הנקבה הכו החצבם אש לקרת רעו גרון על [ג]רון וילכו המים מן המוצא אל הברכה במאתים ואלף אמה ומ[א]ת אמה היה גבה הצר על ראש החצב[ם]". מהכתובת ניתן להסיק שהחוצבים חצבו זה מול זה משני הכיוונים ונפגשו באמצע. ארכה של הנקבה 533 מטר ושיפועה קל מאוד, 2.18 מ', והיא מפותלת בצורת S. החוקרים נתנו דעתם לשאלת התואי המוזר של התעלה המפותלת, ולבעיה הקשה כיצד נפגשו באמצע הנקבה, והעלו כמה השערות. האחת אומרת שבירושלים מצויים שלושה סוגי סלע: רך, בינוני וקשה. הסלע הרך מתפורר בחציבה, והקשה, לא נוח לחציבה. החוצבים חצבו

בסלע הבינוני והוא זה שהכתיב להם את התוואי. לפי סוג הסלע ומקומו נאלצו להאריך את החציבה, וכך נוצרה הנקבה המפותלת.

סברה אחרת נשענית על ההיגד שבכתובת: "כי היתה זדה בצור". הביטוי "זדה" מזכיר את הכתוב בתהלים קכ"ד, ה' "אזי עבר על-נפשנו המים הזידונים", כלומר, הביטוי קשור לזרם מים. לפי זה, סבורים החוקרים, שהיה סדק דק שעבר לאורך הסלע, ומהנדסיו של חזקיהו הרחיבו אותו. הסדק הכתיב את פיתוליה של הנקבה, שנחצבה בהתאם לתוואי שלו. הסבר זה פותר את בעיית האוויר שהחוצבים נזקקו לו בשעת עבודתם.²⁸

קו פעולה אחר שנקט חזקיהו כדי להכין את ירושלים למצור, היה הקפת הגבעה המערבית של ירושלים בחומה. החומה נתגלתה בחפירות שנערכו ברובע היהודי אחרי מלחמת ששת הימים.

היא ממוקמת 275 מטר מערבה לכותל המערבי, לאורך רחוב פלוגת הכותל, ומשם פונה לרחוב היהודים, שם היא נהרסה על-ידי הקרדו והמשכה איננו ידוע. תיארוך החומה מבוסס על כך שהיא בנויה על הסלע הטבעי, לצדיה שפכי אדמה ובהם חרסים ישראלים, ומעליה בנויים מבנים חשמונאיים. בפינת רחוב שונה הלכות ופלוגת הכותל נמצא מגדל בחומה הישראלית. פני הקרקע לרגלי המגדל היו מכוסים שרידי שריפה, שהכילה עץ מפוחם, אפר ופיח. בתוך החומר המפוחם נמצאו ראשי חיצים, דבר המלמד על קרב שנערך במקום. התוקפים הזורים השתמשו בחיצים עשויים ברונזה בעלי מבנה תלת ממדי (חיצים סיקיתיים), והמגינים ירו חיצים ברזל ישראלים טיפוסיים.²⁹ לפנינו אפוא שרידים המוכיחים בעליל את הקרב שנערך בין הצבא הבלבי לבין הצבא הישראלי בעת כיבוש ירושלים. הממצאים הללו מתועדים גם במקרא, בישעיהו כ"ב, י-יא: "ואת בתי ירושלים ספרתם ותתצו הבתים לבצר החומה. ומקוה עשיתם בין החמתים למי הברכה הישנה". התיאום בין הממצא הארכאולוגי למקרא מאלף. נקבת השילוח מעבירה את מי הגיחון הנמצא ממזרח לעיר אל בריכה הנמצאת ממערב לה. יש מקום לשאול, אם חזקיהו מעוניין למנוע מים ממלך אשור, מדוע איננו מביא את המים פנימה לתוך העיר, והרי כתוב גם בפסוק: "ויישרם למטה-מערבה לעיר דויד" (דבה"ב ל"ב, ל). במקום זה הוא משאיר את הבריכה מחוץ לעיר! אכן כאשר נתגלתה חומת חזקיהו הדבר בא על פתרונו. בריכת השילוח נמצאת אמנם מחוץ לעיר דוד, אבל מבפנים לחומת חזקיהו. גם הפסוק בישעיהו כ"ב, י מאשר זאת: "ומקוה עשיתם בין החמתים...". היינו בין חומת עיר דוד לחומת חזקיהו.

בסופו של דבר בא סנחריב לירושלים ושם מצור על העיר. המצור מתואר במלכ"ב י"ח, יג ובישעיהו ל"ו, א, וכן בכתובת סנחריב המפורסמת, שבה נאמר: "ואשר לחזקיהו היהודי (שלא נכנע לעולי) על 46 עריו הבצורות, ערי חומה ועל הערים הקטנות לאין מספר סביבותיהן, שמתני מצור ולכדתי (אותן) בסוללות כבושות (מעפר), בכרים מוגשים (לחומה), בהסתערות חיל רגלים, במנהרות, בפרצים (בחומה), ובהסתערות על סולמות (לכדתי אותן). 150, 200 נפש, קטן וגדול, איש ואשה, סוסים, פרדים, חמורים, גמלים, בקר וצאן עד אין מספר הוצאתי לי מתוכן ומנתי עם שללי. ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כציפור בכלוב. שפכתי עליו סוללות, ואת היציאה משער עירו עשיתי לו לתועבה".³⁰

לדברי הרהב של סנחריב "אותו כלאתי בתוך ירושלים... כציפור בכלוב", יש רמז בישעיהו ל"א, ה: "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על-ירושלים, גנון והציל פסוח והמליט". הפסוק והכתובת משתמשים באותה לשון, ואולי יש מקום להניח שזוהי תגובתו של הנביא ישעיהו לדברי ההתפארות של סנחריב.

הכרוניקה הבבלית מהשנים 609-586 לפנה"ס

התפוררותה של האימפריה האשורית בסוף המאה ה-7 לפנה"ס, אחרי שמשלה בכיפה למעלה מ-500 שנה, גרמה זעזועים קשים במערכת הפוליטית הבינלאומית. יהודה שזכתה למעט הרווחה מצאה את עצמה שוב במרכז מערבולת מדינית שבין מצרים לבבל.

מתקופה זו יש בידינו ידיעות מהכרוניקה הבבלית וממקורות חיצוניים אחרים השופכות אור על המסופר במקרא. התגלית שהביאה לידי מפנה בהבנת ההשתלשלות של העניינים בסוף ימיו של יאשיהו, היא כרוניקה בבלית מן השנים 616-609 לפנה"ס, שפרסם החוקר האנגלי גר³¹. תעודה זו מלמדת על צירופי הכוחות המדיניים שנוצרו בעולם העתיק עם ירידת כוחה של אשור, והיא אף מבחינה את הרקע להתייצבותו של יאשיהו ליד מגידו נגד הצבא המצרי. באותה שעה הפכה מצרים, שהייתה אויבתה של אשור במשך מאות שנים, לבעלת בריתה נגד הסכנה הבבלית העולה ומאיימת. מצרים החישה עזרה לאשור (מלכים א' כ"ג, כט; דברי הימים ב' ל"ה, כ-כא). ויאשיהו ביקש למנוע עזרה זו. מעתה אין לראות במעשהו של יאשיהו צעד הרפתקני ובלתי שקול, אלא מעשה מתוכנן אולי במסגרת ברית יהודית-בבלית. עם מותו של יאשיהו ממליך עם הארץ את יהואחז בנו (מלכים ב' כ"ג, ל; דברי הימים ב' ל"ו, א). אולם יהואחז היה כנראה אנטי מצרי כאביו, לפיכך פרעה נכו מחליפו באחיו יהויקים, שהיה פרו מצרי.

בשנת 1956, פרסם האשורולוג האנגלי ויזמן תעודות בבליות, שהן המשך לכרוניקה שפרסם גר ב-1923³², מהן אנו למדים שבשנים שאחרי מערכת מגידו קיימו המצרים שלטון יציב ב"עבר הנהר" עד לפרת. באותה שעה היה נבופלאסר אביו של נבוכדנאצר עסוק במלחמות באזור החידקל העליון. הבסיס המצרי הראשי על הפרת היה בעיר כרכמיש, וממנו ערכו המצרים התקפות על הבבלים. כיבושה של כרכמיש היה אפוא משימה ראשונה במעלה עבור הבבלים. בשנת 605 לפנה"ס הצליח נבוכדנאצר הצעיר להכות את המצרים בכרכמיש, ורדף את הצבא המצרי הנסוג עד לזרוע הפלוסית של הנילוס. הדים למאורעות אלו מצויים בירמיהו מ"ו, ב המציין שכיבוש כרכמיש אירע בשנה ה-4 ליהויקים. בפרק כ"ה, בירמיהו, המיוחס אף הוא לשנה ה-4 ליהויקים, היא השנה הראשונה לנבוכדנאצר, מדבר הנביא על "נבוכדנאצר מלך-בבל עבדי" (פס' ט) אשר הגויים יעבדו אותו במשך 70 שנה (פס' יא). מאז שנתגלתה הכרוניקה הבבלית מימי נבוכדנאצר ניתן לחוש במלוא הרמטיות את התחושה שאפפה את יום הצום והעצרת הכללית שנקראה בשנה ה-5 ליהויקים בחודש התשיעי, הוא חודש כסלו (ירמיהו ל"ו, ט). עתה ידוע שבאותו חודש הוליך מלך בבל את צבאו לפלשת וכבש את אשקלון (שורות 18-20 בכרוניקה הבבלית). ביום זה נתכנסה מועצת השרים לישיבת חרום ושם שמעו נבואת פורענות מפי ברוך בן נריה (פס' יג). מתגובתו של יהויקים, אשר שרף את המגילה (פס' כג), ניתן ללמוד שעדיין ירושלים לא נכבשה. מצרים, שהיה לה עניין בהתמרדות המדינות הוואסליות נגד בבל, עודדה מרידות אלה על-ידי הבטחת עזרה. בירמיהו כ"ו, כב, מסופר על שר צבא יהודי שנשלח למצרים בימי יהויקים. ביחזקאל י"ז, טו יש אזכור של משלחת ששיגר צדקיהו למצרים לבקש עזרה. על שליחת שליחים למצרים בתקופת צדקיהו מדובר גם במכתבי לכיש, חרס 3 שורות 13 ואילך: "ולעבדך הוגד לאמור: ירד שר הצבא כניהו בן אלנתן מצרימה"³³.

בקארה שבמצרים, נמצאה איגרת, כתובה בארמית, ששוגרה אל פרעה מטעם שליט של אחת מערי פלשת, כדי להזעיק עזרה נגד חיל בבל: "אל אדון מלכים פרעה, עבדך אדון מלך [כאן חסר שם הממלכה] אלהי השמים והארץ ובעל שמים. האלה[ים] הגדול ישית את כסאו אדון המלכים] פרעה כימי שמים אמון אשר [כתבתי לאדוני להודיעו כי גדודיו] של מלך בבל באו והגיעו לאפק ... כי אדון מלכים פרעה

יודע כי עבדך [לא יוכל לעמוד בפני מלך בבל, כל כן יואל נא] לשלוח חיל להציל אותי. אל יעזבני כי עבדך נאמן לאדוני וטובתו עבדך נוצר...³⁴

מן התיאור עולה שרק חיל החלוץ הבבלי הגיע ולא המלך עצמו, שכן עוד הייתה שהות להזעיק עזרה ממצרים. מציאות דומה מתוארת גם במקרא בקשר למצור על ירושלים בימי יהויכין בשנת 598 לפנה"ס: "בעת ההיא עלו עבדי נבכדנאצר מלך-בבל ירושלם ותבא העיר במצור. ויבא נבכדנאצר מלך-בבל על-העיר ועבדיו צרים עליה" (מלכים ב' כ"ד, י-יא). גם כאן עלה תחילה חיל חלוץ לפני הכוח העיקרי בפיקודו של המלך.

המובאה בכרוניקה הבבלית על השנה השביעית למלכות נבוכדנאצר, מוקדשת כולה לכיבוש ירושלים, והיא דוגמה למופת כיצד מקור חיצוני מאשר את דברי המקרא, ומוסיף עליהם: "בשנת שבע בחודש כסלו קיבץ מלך אכד (כינוי נמלץ לבבל) את חילו וילך אל ארץ חת (סוריה וארץ-ישראל) ויחן על עיר יהודה (היא ירושלים). ובחודש אדר ביום השני לכד את העיר. את המלך תפס. מלך כלבבו בתוכה הפקיד. מס כבד לקח ממנה והעבירו לבבל". דברי הכרוניקה זהים למסופר במקרא על הדחת יהויכין והמלכת צדקיהו (מלכים ב' כ"ד, י-יז), הוא "המלך כלבבו". ירושלים נכבשה באדר של השנה השביעית לנבוכדנאצר בשנת 597 לפנה"ס. כך גם בירמיהו נ"ב, כח. אולם במלכ"ב כ"ד, יב מסופר שגלות יהויכין אירעה בשנה ה-8 לנבוכדנאצר. ההבדל בין המקורות יוסבר בכך שהיו שתי הגליות. האחת מיד עם הכיבוש, בהיקף מצומצם, והשנייה אחריו בהיקף רחב יותר.³⁵

עם השנים נשתכלל מדע הארכאולוגיה. פרופ' אולברייט³⁶ מציין, שכאשר התחיל לחקור את הממצאים של ארץ-ישראל הקדומה בשנת 1920, הוא נדהם נוכח ההבדלים הדרסטיים בתיארוך. אנשי מדע שונים פעמים קבעו לאותה קרמיקה או לאותן חומות תאריכים בהפרש של אלף שנים ויותר. ואילו בימינו אלה (כוונתו לשנת 1967) הוויכוחים סובבים סביב הבדלים של 100 שנה ופחות מזה. אולם כאמור, הדיוק וההתפתחות הם נחלתו של מדע הארכאולוגיה כשלעצמו, בתיארוך חרסים וכיו"ב. אולם כמכשיר עזר לפרשנות עם כל חשיבותה, הארכאולוגיה מוגבלת. לדוגמה, גרינץ³⁷ כותב שמאז שמילר העלה בשנת 1893 את ההשערה שיש בכתובות המצריות של סתי הראשון ושל רעמסס השני אזכור לשם – אשר – ניתנו לדיעה זו מהלכים רבים והיא רווחה ביותר. חוקרים מצאו בכך ראיות לסברות השונות בדבר תאריך יציאת מצרים. אולם גרינץ עצמו מוכיח באריכות שאין הכוונה בכתובות אלו לשבט אשר אלא למדינת אשור. לאמור, הכינוי א-ס-ר מצוי בכתובות המצריות, וזוהי עובדה. אולי הזיהוי של הכינוי עם שבט אשר הישראלי זוהי סברה פרשנית, שיכולה להיות נכונה או מוטעית. כבר ציינו שערכן הסגולי של כתובות כמכשיר עזר לפרשנות במקרא עולה לאין שיעור על ערכם של ממצאים אילמים כחרסים וכיו"ב. כתובת מרנפתח, למשל, מלמדת שבשנת 1220 לפנה"ס כבר היה עם-ישראל בארץ-ישראל. כתובת קרקק מציגה את אחאב כמלך אדיר, ומוסיפה על ידיעותינו במקום שהמקרא חסך זאת מאתנו. הוא הדין למנסרת סנחריב, לכתובת השילוח ולכרוניקות הבבליות, המרחיבות את התמונה ההיסטורית המצומצמת שהמקרא מוסר לנו, ומאירות באור ברור פרשיות ואירועים מספרי ישעיהו, ירמיהו ועוד.

וביותר רב ערכה של הארכאולוגיה בתחום החינוכי לבני הדור הגדל בארץ. אלפיים שנות גלות היה המקרא בחלקים הריאליים שבו כספר חתום. המפגש עם נופי ארץ-ישראל ועם עתיקותיה החיה בפני הלומדים את התנ"ך. אתה הולך עם חייליו של גדעון למעיין חרוד, ועם ברק בן אבינועם להר תבור; צועד לאורך נקבת חזקיהו עם מהנדסיו של המלך, ומעפיל למצדה עם אנשיו של אלעזר בן יאיר.

לימוד כזה מחזק את הקשר של עם-ישראל לארצו, מגשר על פער הדורות ומיטיב את אחיזתנו בארץ ואת תחושת ההשתייכות, כפי שלימדנו הרמב"ן³⁸: "היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו. וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה, ואשר הייתה נושבת מעולם, והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם".

הערות ומראי מקומות

1. ברכות ל"א, עב; סנהדרין נ"ו, עא.
2. מלמד, ע"צ (תש"י). ספר האונומאסטיקון לאבסכיוס, תרביץ י"ט.
3. יערי, א' (תש"ו). מסעות ארץ-ישראל של עולים יהודים. תל-אביב.
4. מהדורת צ"ה עדלמאן, ברלין תרי"א, צילום ירושלים, תשי"ט.
5. Robinson, E. (1856). **Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions**, London
- אהרוני, י' (1962). ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים, עמ' 66-69.
6. Marguet-Krause, J. (1949). **Les Fouilles de Ay I-II**, Paris
7. "העי אשר עם בית און", מוצאי דורות, ירושלים, 1969, עמ' 278-289.
8. ערך "אוגרית", אנציקלופדיה מקראית, כרך א', עמ' 79-89.
- גינזברג, ח"א (תרצ"ו). כתבי אוגרית. ירושלים.
- Gordon, C.H. (1949). **Ugaritic Literature**, Roma.
- ליונשטם, ש"א (תשכ"ז). "כתבי אוגרית", ההיסטוריה של עם-ישראל, האבות השופטים, תל-אביב, עמ' 9-16.
9. "סתומה מקראית ומקבילתה באוגריתית", ארץ-ישראל, ספר ג', ירושלים, תשי"ד, עמ' 101-103.
10. יומא ע"ב, עא ועב.
11. ארנט, משה. יסודות בהוראת המקרא, בר-אילן, 1987, עמ' 51-52.
12. אהרוני, עמ' 149.
- ארצי, פ' ורייני, א' (תשל"ל). תעודות נבחרות מארכיון אל עמארנה. תל-אביב.
- Allright, W.F. (1943). **Two Little Understood Amarna Letters from the Middle Jordan Valley**, Basor 89, pp. 7-15.
13. גרינברג, א' (תשכ"ז). חבירו [חפירו] – עברים, ההיסטוריה של עם-ישראל, האבות השופטים, תל-אביב, עמ' 15-102.
14. מלמט, א' (תשל"א). "מקורות חיצוניים לפרשת כיבוש הארץ", עיונים בספר יהושע, ירושלים, עמ' 190.
15. רביב, ח' (תשל"ט). מבית אב לממלכה, ירושלים, עמ' 34-35.
16. מפי אדם זר-טל בסיוור מודרך באתר בשנת 1987.
17. שטרן, א' (עורך, 1992). "הר עיבל", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכאולוגיות בארץ-ישראל, ירושלים, עמ' 1176-1178.
- זר-טל, א' (תשמ"ג). חדשות ארכאולוגיות, פ"ב, עמ' 26-27; פ"ה (תשמ"ה), עמ' 24-26; פ"ט (תשמ"ז), עמ' 32-33; צ' (תשמ"ח), עמ' 34-35.
- פינקלשטיין, י' (1986). הארכאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל-אביב, עמ' 77-80.

18. פולוצקי, י' (1970). "מערכות מגידו וקדש", בתוך: ליוור, י' (עורך), היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל, תל-אביב, עמ' 17-26.
19. מלמט, א' (תשכ"ז). דמדומי השלטון המצרי, ההיסטוריה של עם-ישראל, האבות השופטים, תל-אביב, עמ' 139.
20. Pritchard, J.B. (1969). *Ancient Near Eastern Texts*, 3 (ANET), Princeton-New Jersey, p. 378
21. בהרצאותיו באוניברסיטת בר-אילן, ובקיצור ב"דעת מקרא", על אתר .
22. תדמור, ח' (1969). ימי בית ראשון ושיבת ציון, בתוך: בן ששון, ח"ה (עורך), תולדות עם-ישראל בימי קדם, תל-אביב, עמ' 119-120.
23. הנ"ל (תשכ"ד). מסעות המלחמה האשוריים לפלשת, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא, תל-אביב, עמ' 261-285.
24. רביב, עמ' 177.
25. ראה אסתר רבה, א', ה'.
26. תרגומו של אולברייט, ו"פ ב-ANET, עמ' 320-321.
27. רביב, ח' (תשל"ה). כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים, עמ' 9-34.
28. ליוור, י'. מלחמותיו של מישע מלך מואב עם ישראל, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בתקופת המקרא, עמ' 221-232.
29. ליוור, שם.
30. Segret, S. (1961). *Archiv Orientaly*, 29, pp. 196-267.
31. ראה ניסיונות לפתרון אצל רביב, ח', כתובות מתקופת המלוכה בישראל, עמ' 33-34.
32. ראה עמירן, ר' (תשמ"ז). מי השילוח ותעלת חזקיהו, עיונים בספר ישעיהו, החוג לחקר המקרא בבית הנשיא, עמ' 245-252.
33. אביגד, נ'.
34. תדמור, ח' (1969). ימי בית ראשון ושיבת ציון, בתוך: בן ששון, ח"ה (עורך), תולדות עם-ישראל בימי קדם, עמ' 143.
35. Gadd, C.J. (1923). *The Fall of Ninveh*, p. 41 FF
36. Wiseman, D.J. (1956). *Chronicles of Chaldaean Kings*
37. מלמט, א' (תשט"ו). כרוניקה בבלית חדשה על מסעות נבוכדנאצר ליהודה, ידיעות כ', עמ' 179-187.
38. מלמט, א' (תש"ח). בן עכבור והנביא אוריהו מקרית יערים, ידיעות י"ד, עמ' 7-8.
39. Fitzmeyer, A. (1965). The Aramic Letter of King Adon to the Egyptain Pharaoh *Biblica*, 46, pp. 41 FF
40. מלמט, א'. מלחמותיה האחרונות של ממלכת יהודה, היסטוריה צבאית של ארץ-ישראל בימי המקרא, עמ' 296-304.
41. הנ"ל (תשכ"ט). מלכי יהודה האחרונים ונפילת ירושלים לדורותיה, הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים, עמ' 27-48.
42. בדברי ברכתו לכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ.
43. גרינץ, י"מ. אשר בכתובות מצריות, מוצאי דורות, עמ' 171-182.
44. בפירושו לפסוק "ושממו עליה אויביכם", ויקרא כ"ו, ל"ב.